

העיירה סמח' ומזח השיט לטבריה, 1931 (ספריית הקונגרס האמריקני)
ורשימת תושבי צמח היהודים, 1922, (אצ"ת)

יהודים בין דגניה לכנרת

של שבטי הבדווים, כמו גם העברת חלק ניכר מאדמות האזור לבעלות האימפריה או הסולטאן, עודדו את הכפריים לעבד את אדמותיהם ולפתחן בהצלחה רבה יותר מבעבר. לכך נוספה הגעתם לאזור של מהגרים מוסלמים מאלג'יר, שכמה מאות מהם עברו להתגורר בסמח'.

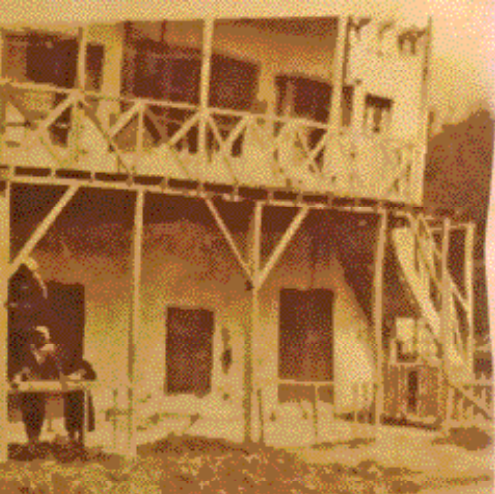
עורק החיים: צמיחתה של סמח'
בשנת 1905 התחוללה התפתחות נוספת שהשפיעה השפעה דרמטית על סמח', ושסייעה להפכה מכפר לא גדול לעיירה הצומחת במהירות והופכת למרכז אזורי עסקי, חקלאי, תיירותי ומנהלי גם יחד: במסגרת הקמת הסניף הארץ-ישראלי של הרכבת החיג'אזית ("רכבת העמק") נקבעה תחנה בסמח'. זאת, בשל מיקומה האסטרטגי של העיירה וסמיכותה לצירי תנועה חשובים, מקומיים ובין-לאומיים. בשטח התחנה נבנו

יהודי סמח' (צמח)
בתקופת
המנדט הבריטי

ראובן גפני

ככפר סמח', בקצה הדרומי של הכנרת,
חיו עד אמצע המאה ה-19 כמה עשרות משפחות בלבד. אלו עסקו בעיקר בחקלאות, ורובן התגוררו בבתי חומר פשוטים. כמו בני הכפרים האחרים בעמק הירדן, במהלך מרבית המאה ה-19 היו תושבי סמח' נתונים לשליטתם (ולעתים להתעמרותם) של שבטים בדווים. הללו שלטו בדרכים ובמרחב החקלאי גם יחד, והכבידו את ידם על האוכלוסייה הכפרית. למצב זה תרמה גם אזלת ידו של השלטון העות'מאני המרכזי, שאפשרה לשבטים הבדווים לפעול באזור כמעט ללא חשש.
השינוי הבולט במצבו של הכפר – כמו גם של סביבתו – התחולל בשנות ה-70 וה-80 של המאה ה-19. השלטונות העות'מאניים (ואף הסולטאן עבדול חמיד עצמו) העמיקו את מעורבותם בנעשה בעמק הירדן ובבקעת בית שאן. דחיקתם ההדרגתית

ד"ר ראובן גפני – לשעבר עורך "עת'מול", מלמד במחלקה ללימודי ארץ ישראל במכללת כנרת. עוסק בחקר הנוכחות היהודית בערים הערביות בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט.

"בין דגניה לכנרת/ עמדה עגלת חיי העמוסה" – סמח, 1928 (אוסף בוכמן, ארכיון יד בן צבי)

הראשון של המאה ה־20 הצטרפו לפחות עוד שתי משפחות, ככל הנראה כורדיות במוצאן. בשנים שקדמו למלחמת העולם התיישבו עוד כמה משפחות יהודיות במקום. הללו עסקו במסחר או במלאכה, ואחד אף העיד על עצמו שהיה "איכר". דומה שהנוכחות היהודית לפני מלחמת העולם הראשונה לא צמחה לכדי קהילה של ממש. מספר היהודים נותר קטן, ואלו שהתגוררו במקום לא אורגנו במסגרת חברתית, קהילתית או דתית. זאת, הן מחמת מספרם הקטן, והן מחמת המעמסה הכלכלית הנלווית להחזקת מוסדות קהילתיים דוגמת בית כנסת, שוחט ובית ספר. על אלו יש להוסיף את הרכבה המגוון של הקבוצה, שמן הסתם הקשה אף יותר על הקמת מוסדות משותפים.

על פי דיווחו של יוסף ברץ, בשנת 1921 מנתה הקהילה המקומית כתרסר משפחות יהודיות: שלושה חנוונים, חמישה סנדלרים, מספר סוחרים, שני פקידים ושני שוטרים יהודים. הקהילה המשיכה לצמוח מעט, ובאמצע שנות ה־20 כבר נמנו יותר מ־40 יהודים שהיו תושבי המקום. מרבית היהודים הגיעו מטבריה, ועמדו בקשרים (באמצעות הרכבת) גם עם סוחרים בדרום סוריה ובעבר הירדן. ב־1923 דיווח "דאר היום" על 50 יהודים הנמצאים בסמח, אלא שלא כולם התגוררו בה דרך קבע:

בימי המלחמה התיישבו יהודים אחדים בכפר הזה, ורובם ככלם התעסקו שם במסחר, וכן סחרו את הסביבה עד גולן חורן בואך דמשק [...] משפחות אחדות מטבריה עברו והתיישבו בכפר וכפי מה שמסר לי יהודי בר סמכא, יוצא שמספר היהודים בסמך מגיע היום ל־50 איש, שחלק מהם עובד שם כל השבוע ועובר לטבריה מדי שבת בשבת, והחלק הגדול קבע לו דירת קבע בכפר ("טבריה: הישוב היהודי בסמך", דאר היום, 2.1.1923).

ואולם, גם צמיחה יחסית זו לא הביאה לגיבושם של מוסדות קהילתיים. כעבור

סמח' נוטשים. בתוך שבועות מספר נעזבו כל בתי העיירה. לאחר המלחמה הוקמה במקום מעברת עולים, שהתקיימה במשך שנים אחדות עד לפירוקה.

בשל התפתחותה העקיבה של העיירה וחשיבותה הגאוגרפית, אין זה מפתיע לגלות שבמקום התקיימה גם נוכחות יהודית יציבה. זו הגיעה בשנות ה־20 לכעשרים משפחות, שמנו יותר מ־50 נפשות. בשלהי המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 ידועה נוכחות קבע יהודית בכמה ערים ועיירות ערביות ברחבי הארץ: מעזה ובאר שבע בדרום; דרך יריחו, בית לחם ובית שאן במזרח, לוד ורמלה במרכז; עבור בג'נין ושכם בשדרת ההר המרכזית; וכלה בסמח, נצרת וחלסה בצפון. נוכחות זו נשתכחה כמעט לחלוטין. דומה שנדחקה לשולי התודעה הציבורית ההיסטורית מפני צורות ההתיישבות החקלאית והשיתופית העברית. לפיכך, סיפורם של יהודי סמח' הוא גם מקרה מחקר העשוי לשפוך אור על כלל התופעה, מאפייניה וקורותיה.

"החלק הגדול קבע לו דירת קבע"

מהתכתבות בין יהודי המקום לחברי קבוצת דגניה א' וחברת הכשרת היישוב, עולה כי ראשוני היהודים השתקעו בעיירה בעשור האחרון של המאה ה־19 ובעשור הראשון של המאה ה־20. בראשית שנות ה־20 חולל המשטר הבריטי החדש תמורות בסוגיית הבעלות על הקרקע בעמק הירדן ובבקעת בית שאן. על רקע זה, ביקשו גם יהודי סמח' לקבל מהממשלה בעלות על חלקות אדמה בעיירה. לצורך כך ערכו רשימה מפורטת של יהודי המקום, שבה נמסר גם מספר השנים שבהן התגוררה כל משפחה בעיירה, משלח ידו של ראש המשפחה והנכסים שבעלותו. כך ניתן ללמוד שכבר בעשור האחרון של המאה ה־19 התגוררה בכפר משפחתו של הסוחר טודרוס אפשטיין, בעליה של טחנת קמח שפעלה במקום (טחנת "הירדן"). בעשור

בתי אבן ומתקנים, וכן הוקמו מחסנים לסחורות ולתוצרת חקלאית. מאותה שנה ואילך עברו בסמח' יהודים, נוצרים ומוסלמים, מהם תושבי הארץ ומהם תיירים ומבקרים. החל בעשור השני של המאה ה־20, התנועה האנושית דרך סמח' הושפעה גם מראשית צמיחתה של ההתיישבות היהודית בעמק הירדן, לגוניה.

עם כיבושה של סמח' בידי הכוחות הבריטיים בספטמבר 1918, ולאחר סימון קווי הגבול הבין־לאומיים, הפכה סמח' באחת לעיירת גבול בעלת חשיבות אסטרטגית גדולה, זאת בשל קרבתה למפגש הגבולות שבין ארץ ישראל, עבר הירדן וסוריה. הימצאותה בסמוך לכנרת ולחלק ממעברות הירדן, כמו גם לכמה צירי תנועה שנסללו באותה תקופה, הגדילו עוד את חשיבותה. כך החלה צומחת בעיירה גם אוכלוסייה שהשתלבה במערכות הפקידות השונות (של הרכבת ושל הממשלה) וסייעה בקידומה של סמח' מבחינה כלכלית, חברתית וארגונית.

במהלך תקופת המנדט צמחה אוכלוסיית סמח' מאלף תושבים בקירוב בשנת 1922, ליותר מ־3,600 תושבים בשנת 1946. בשנת 1927 כבר הייתה למועצה מקומית, שבראשה עמד יוסף סלים טורעני עד למלחמת העצמאות. בעיירה הוקמו שני בתי ספר ומספר רב של בתי עסקים, בהם בית מלון קטן, מסעדות ובתי קפה, וחנויות ומחסנים רבים. באתר היה מחנה צבאי, וכן הוקמה תחנת משטרה (ראו עמ' 29). לקראת מלחמת העצמאות אף הוחל בבנייתו של בית מועצה ותוכננה הקמתו של מרכז רפואי, אך אלו נעצרו עם נטישת העיירה במהלך המלחמה.

בתכנית החלוקה של ארץ ישראל שאושרה באו"ם נועדה סמח' להיות בשטח המדינה היהודית, בצד המשקים החקלאיים שהוקמו בסביבתה, ולמורת רוחם של תושביה הערביים. באפריל 1948, לאחר כיבושה של טבריה בידי הכוחות העבריים, החלו תושבי

"מלון צמח" ערב סיום הנוכחות היהודית, 1936 (אוסף אגין, "ביתמונה")

צמח

היהודים עצמם אינם תופסים כלל מקום חשוב בגודלה של צמח. מספרים אינו מתרכזה באופן ניכר. גם אלה הנמצאים כאן הם רק אורחיינו. מקם אולם משפחותיהם הוא בטבריה. לפיכך אין אפשרות גם ליהודים שאנו רוצים להתחברם כאן, להתארח, באין קהילה אין מקום לבית כנסת, לבית-ספר וכו'.

בזמן האחרון סידרה באן ע"י מעצת מועצת הטריה קבוצת פולנים, הזונה בינם 6 חברים. הזנה אפשרות להרחיבה. לו היו המותרים היהודים ששוננים בכך. עד עתה חברי הקבוצה עסקים בעיקר במסען המרי

הוא הולם, צמחון רבנית, קשקיש רבנית. מכסי לוקס המאירים את החלב הראשי, בני קפה וצריחות טרופונטי, חילים בעלי הנודות ארוכות הספתוכים ספספואית ועיקבים אחרי כל עובד ושבו - כל אלה מחייבים אותך להלק לצמח את הכבוד הראוי לו - צמח העיר!

היחוד לתנועה הרבה הזאת, להגות הרבנות זכו - הוא סקטו האינדיבידואלי של המקום. סגולת הכבוד היפה - המשק, הדרך לשבירה - צמח. הרבים להודו, בין כך ובין כך צמח הולך וצמחי להחפך לעיריה השנייה בכליל התהותן.

"אין אפשרות גם ליהודים שהיו רוצים להתישב כאן, להתארח" (דבר, 7.12.1926)

על נסיבות הגעתה של אחת הקבוצות סיפר לימים תושב יהודי בעיירה, ששימש בה פקיד ממשלתי:

אחרי חדשים אחדים להיותי בצמח התאספנו אני, מנהל החשבונות של תחנת הקמח בצמח [...] וחבר אחד שעבד בפקוח על הטלפונים בסביבה, והחלטנו לפתוח מטבח משותף [...] לאט לאט התפרסם מטבחנו בצמח כמקום מפגש מיוחד [...] פעם נקראתי על ידי יוסף ברץ בדגניה להתייעצות מיוחדת: קבוצת צעירים עולים חדשים שעסקו בדיג ברוסיה, ניסו להסתדר בטבריה בדיג ביים כנרת [...] קבוצת הדייגים החליטו להעביר את משכנם לצמח, והנה כבר שבוע ימים שהם מחפשים דירה בצמח [...] הצעתי להם לגור בדירתי בעלת שלושה חדרים (1 ו' פורטוגלי, משפחת הפורטוגלים, חולון 1979, עמ' 95).

"הנך פוגש פה עגלות מכל קבוצה"

באופן טבעי, מאז ראשית התיישבותם של היהודים בצמח ועד לעזיבתם, נוצרו קשרים בינם לבין היהודים בטבריה, ועוד יותר מכך בנקודות היישוב החקלאיות הסמוכות: כנרת, דגניה א', דגניה ב' ואפיקים. זאת, על אף ההבדלים הגדולים בין הקבוצות מבחינה עדתית, תרבותית ואידאולוגית. קשרים אלו נוצרו בעיקר על שום הפיכתה של צמח למרכז מסחרי ומנהלי אזורי, שגם חברי הקבוצות נזקקו לו: "פה [בצמח] תפגוש איכר מסג'רה או מסחה והשאלה הידועה בפיו: 'האם הנך יודע מקום ששם יש למכירה ביסוק [סוג מחרשה]?' [...] הנך פוגש פה לעתים קרובות עגלות מכל קבוצה. אלו באו לפגוש את חבריהם הפזורים עוד מימות הקיץ, ואת החדשים המתוספים מדי

הנהלה ייחודית כ"י
מחלקת התיישבות
מספר 184
ה. י. ה.

קבוצת המועלים
ד. י. ה.

היישוב היהודי בסמך.

הנני משיד תודת את קבלת סכסכם מ"ר דנו בנוגע להנכרה היישוב היהודי בסמך, אני מסכים לדעתכם לגמרי, והנני נכון לעשות את כל אשר בידך בכל הדרוש לזכות היישוב היהודי שם.

לפי דעתי, נחנן במחלה כי יהודי סמך יפנו בבקשה לחושל סכריה ברבר היחיד מנרשים לבנין שכונה יהודית ושם נוסף על גבול המנרשים החלה בכרי ייזכלו להגדיל את השכונה עם התרבות היישוב, עליהם להודיע, כי חלק מהם יש אפשרות להגות בימים וחלק מהם יחויבו להגות חלואה לסמך זו, אלה יחשדרים להם מנרשים לבנין. בבקשתם עליהם להדגיש על רצונם בבניה שכונה מודרנית, הגדלת הקיר, ייחבתם זמן רב עם זכו' את התעקתם הבקשה הזאת ימציאו לנו זמנה להסך בה אצל המחלה העליונה בירושלם.

את הסכם הספסי שלנו יחוב נשתדל לעשות ככל האפשר לעזור בבנין השכונה הזאת ע"י חלואה, אבל עוד איננו יכולים להבטיח את הדבר הזה כיום.

בכבוד רב
חתימת: ד"ר א. רובין.

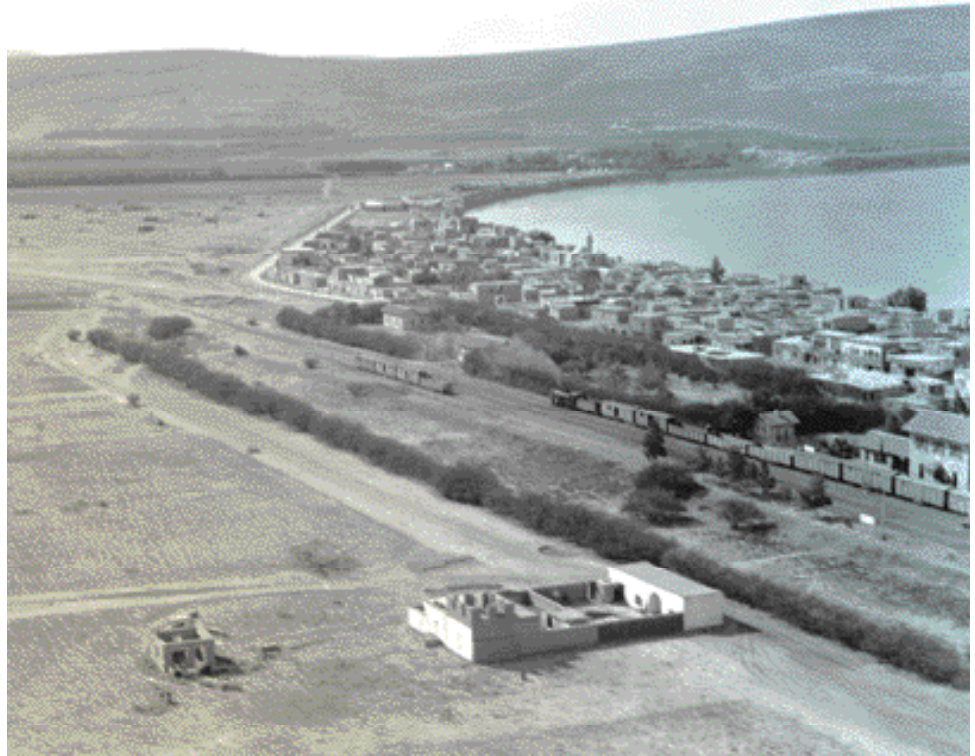
מסכים, אך לא מבטיח: תשובת רופין בדבר "היישוב היהודי בסמך", 23.2.1922

לשיאו באמצע שנות ה-20, ולא עבר בהרבה את ה-50. במפקד שערכה ממשלת א"י בשנת 1931, נמנו בעיירה בסך הכול 1900 תושבים, מהם רק 41 יהודים. מן הדיווחים בעיתונות עולה שבראשית שנות ה-30 הידלדל עוד מספרם של היהודים. בפרוץ המרד הערבי בשנת 1936, נותרו במקום יהודים אחדים בלבד, ואף אלו חדלו להתגורר במקום, ככל הנראה, מאותה שנה ואילך.

עם זאת, משלהי שנות ה-20 ועד פרוץ המרד הערבי שהו בעיירה מפעם לפעם קבוצות פועלים עבריים במספר משתנה, שהתאגדו בדרכים שונות מבחינה חברתית וכלכלית.

ארבע שנים נכתב בעיתון כי "היהודים עצמם אינם תופסים כלל מקום חשוב בגודלה של צמח, מספרם אינו מתרבה באופן ניכר". לדברי הכתב, "גם אלה הנמצאים כאן הנם רק אזרחי יום, מקום מושב משפחותיהם הוא בטבריה. לפיכך אין אפשרות גם ליהודים שהיו רוצים להתיישב כאן, להתארח, באין קהילה אין מקום לבית כנסת, לבית ספר וכו'" (1 בר צבי, "צמח", דבר, 7.2.26).

נציגם הרשמי היחיד של בני הקהילה היה כנראה יוסף ברץ, חבר דגניה א', שבשנת 1920 נבחר לשמש נציגם באספת הנבחרים הראשונה. מספרם של היהודים בצמח הגיע

צומת בין-לאומי ומפגש תרבויות: סמח' ומסילת הרכבת, 1931 (ספריית הקונגרס האמריקני)

בסיכויי הישרדותה של הקהילה. ככלל היו היחסים בין יהודים וערבים בצמח טובים למדי. הם סחרו אלו עם אלו, וגם קבוצות הפועלים הצעירים ששהו בצמח עבדו לעתים בצד פועלים ערבים. אולם במהלך מאורעות תרפ"ט, כך דיווח יוסף ברץ, מרבית היהודים עזבו את מגוריהם בעיירה לזמן מה. כך החלה הנוכחות היהודית המקומית להצטמצם, ובאפריל 1936 השתנו הדברים ממש. בימים הראשונים לפרוץ המרד הערבי הושלכו אבנים על יהודים שנעו בדרכים אל צמח וממנה; בעיירה עצמה הוכו כמה יהודים שעבדו או התגוררו בה; וכן הוצתו טחנת הקמח וכמה מהנכסים שהיו בבעלות יהודית. לטענת היהודים, השוטרים הערבים שהוצבו במקום לא עשו כמעט דבר למען מניעת הפגיעה ביהודים וברכושם, וגם נציגי הממשלה הבריטית הגיבו רק לאחר מעשה. לפיכך החליטו גם אחרוני היהודים שעוד התגוררו בעיירה לעזבה, ככל הנראה לטבריה.

זמן מה לאחר פרוץ מעשי האיבה, ביקש ראש המועצה יוסף סלים טורעני לפייס את יהודי הסביבה ונפגש עם אחדים מהם. זאת, גם עקב התביעה לפיצויים שהגישו כמה יהודים כנגד המועצה וכנגד אישים בעיירה. בדבריו הדגיש טורעני את היחסים הטובים שנרקמו בין יהודים לערבים בעיירה לאורך השנים:

עשרות שנים הננו חיים יחד, שום דבר רע לא עשיתם לנו ולא אנו לכם, חיים אנו ביחסים טובים. אנו באים אליכם, אתם אלינו. נשותינו מלקטות בשדותיכם, למה זה נריב בינינו? מה לנו ולפוליטיקה המתנהלת ביפו ובאל-קודס? [...] בטלו את המשפט – ונחזור ליחסים הטובים כמקדם" (י"ב [יוסף

ברץ], "מעמק הירדן", דבר, 1936.4.6).

חרף מאמצי הפיוס, סוחרי צמח היהודים לא האמינו באפשרות זו והחליטו לסיים את פעילותם הסדירה במקום. משלב זה ואילך פתחה מאוד הפעילות היהודית הקבועה בצמח. אמנם, גם בשנים 1937-1947 נכחו יהודים בצמח לצורכי מסחר ושירותים שונים, ואחדים אף הועסקו בידי הממשלה בתפקידים שונים. אולם מפאת נוכחות דלילה ואקראית זו, לא ניתן היה עוד לקוות שצמח תהפוך ליישוב קבע של יהודים. כך תמה עוד פרשייה התיישבותית של יהודים שביקשו להתגורר בעיירה ערבית, ועשו זאת כל עוד ניתן היה להניח שישנו סיכוי לקיום יהודי ארוך טווח במקום.

בבית החנוך מבלה הילד את כל שעות היום; הוא אוכל, לומד ועובד יחד עם המחנכים. למרות החותם המיוחד במינו הטבוע על בית החנוך, אין אנו מסלקים ילד שלא מ"בני החבורה", אם הוא נמסר לגמרי לרשותנו וחונכנו. ואמנם בשנה האחרונה למד אצלנו ונמצא במסבת ילדינו ילד אחד העובדים בטחנת צמח הנ"ל ("מכתבים למערכת", דבר, 1926.1.18).

חרף הקשרים שבין הקבוצות השונות, נותרו הפערים התרבותיים הבסיסיים בעינם, ולא אפשרו יצירת קשרים עמוקים עוד יותר: עבוד שבקבוצות התקיימה חברה צעירה, אשכנזית, חילונית וסוציאליסטית, בצמח חיו ופעלו יהודים בני עדות שונות (מרביתם כנראה ממוצא מזרחי ושומרי תורה ומצוות, הרחוקים מן האתוס ההתיישבותי הסוציאליסטי). פער זה פגע אף הוא באפשרויות הצמיחה העתידיות של הקהילה היהודית בעיירה.

סיום הנוכחות היהודית בצמח

כאמור, מאז אמצע שנות ה-20 חדלה הקהילה היהודית המקומית לצמוח מבחינה מספרית. לכן, נקל להבין באיזו מידה פגעו מאורעות תרפ"ט ופרוץ המרד הערבי

שנה בעונה הזאת" (י' שפירא [עורך], ספר יוסף ברץ, תל אביב תשל"ב, עמ' 253-254).

מבחינתו של יוסף ברץ, לפחות, נודעה לקשרים גם משמעות אידאולוגית: שגשוגה של הקהילה היהודית בצמח היה מנוף לשגשוגו של עמק הירדן, וכאבו על נטישת היהודים את העיירה נקשר לדאגתו לגורלו של כלל היישוב היהודי באזור. קשרים אלו נוצרו גם על רקע הניסיון המשותף שנזכר לעיל – ניסיון שכשל – לקבל מאת הבריטים בעלות על חלקות קרקע בעיירה הערבית. לפחות במקרה אחד, התעוררה מתיחות בין יהודי צמח לדגניה. בראשית 1926 סירבה קבוצת דגניה א' לקבל ילדים מצמח למסגרת החינוכית שהחלה פועלת בקבוצתם. זאת, לפי הדיווח בעיתונות, חרף היעדר מסגרת חינוכית יהודית נוספת באזור, והידיעה כי אם לא יתחנכו ילדי צמח בדגניה הם ייאלצו ללמוד בבית הספר הערבי. אנשי דגניה טענו שהם עצמם ביקשו מהמוסדות לייסד בית חנוך מוסדר לילדי צמח היהודים. לדבריהם, הם דווקא ניאותו לקבל למסגרתם החינוכית את הילדים, ובלבד שיימסרו להם באופן מלא:

בדגניה קים לא בית ספר, אלא בית חנוך לילדי הקבוצה, החל מגיל של שלש;

תודתי למוסטפא עבאסי, לאפרת קנטור, לדפנה טאוב ולקורין בנעטייה על סיועם.

לעיון נוסף

1. ר' גפני, "יהודים בין גבולות: הנוכחות היהודית בסמח' (צמח) בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט", (עתיד לראות אור ב"קובץ מחקרי גליל", ג).
2. מ' עבאסי, "סמח': עלייתה ונפילתה של עיירה ערבית לחוף הכינרת", קתדרה, 153 (תשרי תשע"ה), עמ' 79-98.